

**saknas:
en
fjärdedel
av
sveriges
bostäder
monica
sand
samtalar
med
erik
stenberg**

En promenad i Tensta, onsdag den 5 juni 2013

Från Kungsträdgården i centrala Stockholm tar det 25 minuter till Tensta med tunnelbanan. Den 5 juni, samma dag som studenten firas vid gymnasiet, promenerar jag och Erik genom stadsdelen. Solen lyser och hela världen är inbäddad i grönska. Vi möter uppslupna ungdomar i vita studentmössor som kramar om varandra, pratar och skrattar i grupper vid T-banans utgång och på promenadstråken. Med nästan 18 000 invånare från närmare 100 olika länder, är mångkultur här inte retorik utan verklighet.

Erik Stenberg är arkitekt och lärare vid KTH Arkitekturskolan och vi känner varandra sedan min tid som doktorand och lärare där. Erik har under många år arbetat med ombyggnader av lägenheter i Tensta där han själv bott under tolv år.

Jag som skriver den här artikeln heter Monica Sand och arbetar idag som konstnär och forskare vid Arkitektur- och designcentrum i Stockholm (före detta Arkitekturmuseet). I mina konst- och forskningsprojekt arbetar jag med hur den byggda miljön organiserar och stöder vissa handlingar och utesluter andra. I min nya roll som forskningskoordinator blev jag nyfiken på orsaken till den nästan totala avsaknaden av material från miljonprogrammet i museets samlingar. Eftersom miljonprogrammet förändrade Sveriges bebyggelse i grunden, både i storstäder och mindre orter, betyder det att så mycket som omkring en fjärdedel av Sveriges arkitektur ännu inte är representerad i samlingarna, och den bristen är vår utgångspunkt. Erik och jag går igenom stadsdelens arkitektur och lägenhetsplaner, dess specifika kvaliteter, behov och potential och varför bostadsmässan 2006 förlades hit. Vårt samtal rör sig i samma rytm och med liknande sidospår och avvägar som vår vandring genom Tensta.

Erik Stenberg: Nu är vi i södra delen av centrala Tensta, på baksidan av centrum. Det är den delen som har mest sol men minst människor. Vi går bredvid Familjebostädens hus som är något av det bästa de har. De här byggnaderna är uppförda med Ohlsson och Skarnes byggsystem S66 och hör till de första som byggdes i Tensta. Byggnaderna är gjutna i vit betong och skarvarna i fasaden visar att det är prefabricerade element. Det som utmärker husen är de relativt stora fönstertyorna med sovrum åt norr och balkonger i söder.

ES: Nu står vi på Björingeplan och här har jag ritat och byggt om ett par lägenheter.

Erik hälsar hjärtligt på en man som ordnar med några bildäck inne på en av de lummiga gårdarna. Mannen bor med sin familj i en av de sammanslagna lägenheterna, en sjurummare på 166 kvadratmeter, med två balkonger och två ingångar.

Monica Sand: Jag slås av att gårdarna bildar många olika rum. Var gårdarna så här utarbetade och fint planerade från början, med olika rumsligheter och grönska?

ES: Nej, men Familjebostäder har vårdat både byggnader och gårdar bättre än många andra ägare och gjort om gårdarna. De har också genomfört stambyten och renoverat fasader och bytt till treglasfönster. Nu går vi sakta ner mot de första husen som byggdes 1967–68 och som var tvåvåningshus byggda i Ohlsson och Skarnes system. De är de första, och också de enda, som ombildats till bostadsrätter i Tensta. Det finns redan ganska många bostadsrätter men få har ombildats.

MS: Vad anser du om utvecklingen mot ombildning av ägandet från det offentliga till det privata?

ES: Politiker efter politiker tror att bara man ombildar så leder det till en positiv utveckling, medan jag brukar säga att vi redan har ett blandat ägande i Tensta. Det är inte det som är nyckeln, det handlar snarare om att samhällsfunktioner som skola, service och vård bör fungera lika bra här som på andra platser.

MS: Hur kommer det sig att du började intressera dig för miljonprogrammets arkitektur?

ES: Det var bara en slump och det var att jag flyttade in i den lägenhet som jag ritat om och att jag märkte att stadsdelen präglades av att verkligheten var mycket bättre än ryktet. Är det här verkligen ett av de värsta områden som Sverige har? Där sitter en familj och har picknick...

MS: ...och här tar ungdomar, med förhoppningar om framtiden, studenten.

ES: Redan innan miljonprogrammets stadsdelar var färdigbyggda, uppkom kritik mot vad man uppfattade som monotona byggnader, och man menade att den repetitiva formen, storskaligheten och betongen var en skymf mot de människor som skulle bosätta sig här. Det här var det sämsta Sverige kunde åstadkomma. Idag har det skett en smygande förskjutning i kritiken från samhällsproblem till individ. Idag ses

inte längre människorna här som offer för arkitekturen utan som orsaken till hela stadsdelars dåliga status.

MS: Risken, om ryktet är dåligt trots att varken människor eller hus är dåliga, är att man blir blind för de kvaliteter som finns.

ES: Ja, jag började tänka att om man fick så mycket uppmärksamhet kring en ombyggd lägenhet, vad skulle hända om man gjorde 40 lägenheter och ställde ut på en bomässa? Skulle det inte kunna generera en motkraft till den här negativa bilden? Det var ursprungstanken, men det tog sju år att driva den frågan genom alla instanser innan bomässan i Tensta blev av 2006.

MS: Bomässan här var så bra. I sin mix av ursprungliga bostäder, ombyggda och nya, blev bomässan här på många sätt mer intressant än de tillrättalagda bomässor som vänder sig till en välbeställd medelklass och där det blir väldigt lite diskussion om vilket samhälle vi vill ha och för vem, utan istället försäljning av individuella livsstilsdrömmar.

ES: Tensta-Hjulsta, Sveriges största enskilda stadsdel med 5600 lägenheter, stod klart 1974. I resten av Europa, som man ofta jämför med, byggdes det vid denna tid för socio-ekonomiskt svaga grupper, så kallad "social housing". Men det Sverige gjorde var motsatsen rent byggtkniskt; man byggde för framtiden, snabbt och med nya tekniska system, visionärt, modernt och med hög kvalitet, som en lösning på bostadsbristen.

MS: Om man jämför arkitekturen i de här stadsdelarna med dagens nybyggnader får man en intressant bild av vilka intentionerna var och är för byggandet.

ES: På ytan ter det sig dåligt, men det är det dåliga ryktet och det stannar vid ytan. Min analys är att om ryktet är problemet, då behöver man inte göra så stora förändringar. Det handlar inte om att bygga om allt utan om att göra en samhällelig mental resa.

Högljudda frihetsrop har påverkat vandringen och samtalet. Vid det här laget har studenterna från Tensta gymnasium sprungit ut och mötts av glada släktingar och vänner. Flakbilar fyllda med viftande och jublande studenter kör runt och fyller ljudrummet med biltutor och visselpipor. Dragspelsmusik blandar sig med högljudda frisläppta röster på väg.

Bland blivande arkitekter på KTH Arkitekturskolan, måndag den 2 september

I en annan stadsdel, innerstadens Östermalm, ligger KTH Arkitekturskolan. På Östermalm dominerar den gamla stenstaden från 1800-talet, medan betongbyggnaden som inrymmer skolan är byggd under samma period som miljonprogrammet. Intressant nog väcker även denna byggnad starka känslor och har ett flertal gånger utnämnts till Stockholms fulaste hus, trots att den inrymmer en av Sveriges mest prestigefyllda utbildningar. De som studerar här kommer främst från svensk medelklass, inte sällan med släkt eller föräldrar som har en yrkesutbildning inom samma eller näraliggande ämnesområden. För att bereda möjlighet för studenter från ytterstadsdelar att studera till arkitekt, har KTH i ett samarbete med Ross Tensta gymnasium startat Tensta arkitekturskola. Syftet är att stödja och initiera projekt inom arkitektur och stadsplanering och på det sättet få fler att söka, med andra erfarenheter och bakgrund, till arkitekturutbildningen.

Den andra september ses vi på Eriks kontor. Som vanligt i början av ett läsår irrar nya och gamla arkitekturstudenter omkring i korridorerna på jakt efter relevant information om kurser, salar och entrékort. Kontoret, längst bort i högra korridoren, utgör en lugn men visuellt fylld bakgrund till vårt fortsatta samtal.

MS: Vad menar du är den stora utmaningen för att förnya och utveckla miljonprogrammet och samtidigt bevara de kvaliteter som bevisligen finns där?

ES: Det finns en rad risker och möjligheter, som jag ser det, eftersom det är en mängd krafter som nu sammanfaller i tid; tekniska, ekonomiska, sociala. Om man exempelvis tänker på elförbrukningen; miljonprogrammet byggdes ju under en tid då man fortfarande trodde att vi hade obegränsat med energi. Husens stommar är bra men vissa slukar energi. Idag måste man göra de energisparande åtgärder som går, och kräva extremt låg energiförbrukning för nybyggnation, för att nå de EU-mål man förbundit sig att uppfylla. Stammar måste bytas, tak, fönster och hissar måste renoveras, allt med en rimlig hänsyn till att det bor folk i husen som inte kan acceptera en alltför hög hyreshöjning.

MS: Miljonprogrammet var ett genomgripande svar på flera problem i samtiden, som att lösa den bostadskris som rådde, bota trångboddhet och höja standarden för den vanliga svenska familjen. I dag har samhället förändrats och Sverige i sin helhet har

en högre boendestandard, vi bor på större yta per person, vi lever i andra familjekonstellationer, vi bor på andra sätt och vi gör andra saker i vårt hem. Vad är viktigast att börja med?

ES: De stora utmaningarna gäller hur man hanterar förhållandet mellan ekonomiska, tekniska och sociala frågor, men också bevarandefrågor. Då kommer man förstås in på maktdimensioner; vem bestämmer vad som är viktigt att bevara historiskt? I Tensta, om vi tar den stadsdelen som exempel, måste man börja med att förstå den lokala situationen. Det betyder att man tar reda på vilka som bor i husen, men också vilken typ av hus det är. Då kan det ofta räcka med ganska små åtgärder, som att öppna upp och göra större lägenheter, att göra punktvisa insatser för att sänka energiförbrukning, eller att förbättra underhållet av gårdar och utemiljö. Och framförallt se till att göra bra och genomtänkta upphandlingar.

MS: Du menar att det fattas kunskap om miljonprogrammets byggsystem inom bygg- och arkitektbranschen? Det byggs inte längre i den skalan, de som var med då är gamla och dör ut och det finns inget samlat arkiv för materialet. I Tensta har du som arkitekt fördjupat dina kunskaper om byggsystemen genom ombyggnader av lägenheter. I din roll som lärare på Arkitekturskolan har du genomfört flera kurser där dina studenter har deltagit i vad som kan ses som början till grundforskning om byggsystem, för att få kunskap om hur man skulle kunna bygga om och förnya miljonprogrammet. Hur har det arbetet gått till?

ES: Det började med att jag många gånger, som lärare i årskurs 1 och 2, som ett led i att få studenterna att förstå både yrket och ämnet, besökte Arkitekturmuseet och fick fantastiska visningar av samlingarna. Ofta har jag nästan tagit över visningarna för att jag blivit så upprymd över hur mycket man kan förstå genom att studera grundmaterialet; de skisser och representationer som visar hur byggnaden var tänkt. Sedan byggs huset och människor bor och lever i det, samtidigt som samhället förändras och man glömmer bort varifrån tankarna om huset kom och vilka arkitektens intentioner var. Man glömmer också den rumsliga förståelsen. Utifrån vilka principer organiserade man rum före och under funktionalismen till exempel? De här tankegångarna ville jag förmedla till studenterna och då var det naturligt när jag skulle hålla i en kurs om miljonprogrammet, att leta fram originalunderlag till dessa, så att vi skulle kunna titta på processer och intentioner utifrån det ursprungliga materialet. Jag bad att få fram 25 olika

projekt från miljonprogrammet ur samlingarna, men det enda som fanns var Henriksdalsberget eftersom det ritats av bröderna Ahlsén som var namnkunniga arkitekter. Då började jag fundera över orsaken; kanske var det så att arkitekterna själva inte tyckte att ritningsmaterialet var värt att lämna in, att de inte var stolta helt enkelt? Eller var det kanske att miljonprogramsbyggandet verkställdes med helt andra processer som inte drevs av arkitekter? Det var ett samhällsbyggande som drevs av politiker, forskare, konstruktörer och ekonomer.

MS: Ja, om arkitektens roll förändrades är frågan vad som egentligen skulle samlas in?

ES: Sedan upptäckte jag att husen – ritade under folkhemmets höjdpunkt där allt var utstuderat och planerat – handlade om diagram och ord; beskrivningar snarare än ritningar som gestaltungsverktyg. Man hade gått från att gestalta genom verktyg, till att gestalta genom processer och de processerna finns inte i samlingarna. Dessutom finns de inte, enligt min mening, för att den här epoken avrundades med en överproduktion av bostäder och en ekonomisk kris som gjorde att man nästan helt slutade att bygga flerbostadshus i Sverige. Företag gick i konkurs och köptes upp, ritningsmaterial förstördes och försvann, stadsdelarna fick ett dåligt rykte.

MS: Ja, vem vill spara på ett dåligt rykte?

ES: Nej, man gjorde sig av med det istället och började på nytt. I den där kursen som jag höll blev det så tydligt för studenterna att här fanns det ett jobb att göra. I grupper om två, med en svensk student och en utbytesstudent, samarbetade de om en stadsdel i Stockholmsområdet och ett område på annan svensk ort. Närområdet kunde de besöka, intervjua och mäta på plats, medan platser utanför Stockholm inte alltid gick att besöka utan de fick börja ringa och göra efterforskningar. Nästan alltid hittade de någon arkitekt eller byggare som sparat material och det har blivit grunden till ett litet lokalt arkiv kring miljonprogrammet.

Erik pekar mot en rad stora packlådor under hyllor och bord i rummet.

ES: ...och den här katalogen.

Han håller upp publikationen med dokumentation av byggsystem som han och eleverna sammanställde efter kursen.

ES: Egentligen visar det här materialet att byggsystemen var väldigt olika, att det fanns väldigt bra intentioner och att det var tänkt att lägenheterna skulle vara flexibla – en massa kunskaper som försvann i hetsen vid tiden kring miljonprogrammets slut.

MS: Med det förlorade materialet försvinner kunskapen som behövs för att kunna bygga om och renovera.

ES: Idag kan vi konstatera att det bildats en kunskapslucka kring miljonprogrammets byggsystem och intentioner. Man har inte tagit hänsyn till kunskapsbehovet ur ett framtida perspektiv. Man katalogiserade allt under "failure" – det blev inte bra. Då slänger vi ut allting. Nu måste vi nyansera: Vilka hus är bra byggtekniskt eller historiskt, vilka kommer inte att stå över tid, vilka kvaliteter bör vi ta vara på? Väldigt många kommer att stå över lång tid och vi måste ha mer kunskap som vi kan använda i en ombyggnadsprocess.

MS: Märkligt att man skulle klassa en fjärdedel av Sveriges bostadsbyggande som dåligt...

ES: Ännu märkligare är att den största epoken i svensk byggnadskonst inte finns representerad i någon samlad form. Det finns inget miljonprogramsarkiv som man kan söka i på Arkitektur- och designcentrum förutom några bilder tagna av de fotografer som var där och dokumenterade. Men det saknas material för att kunna få insyn i processerna och intentionerna bakom, förstudier och statistik, som kan ge en förståelse för hur man faktiskt planlade en sådan stor stad; vilka modeller och former av representation man använde sig av, vilken byggteknik och tekniska lösningar som tillämpades och vilka som satt kring bordet och beslutade. Det har forskats sporadiskt men inte mycket från arkitekthåll. Det finns egentligen ganska mycket kunskap, men inte samlat.

MS: Där har dina studenter inte bara samlat in kunskap om byggsystemen, ni arbetade er också igenom konstruktionerna genom att bygga modeller.

ES: Ja, vi byggde modeller över olika byggsystem i skala 1:20. Det var i början av kursen så jag var lite nervös; vad skulle slutsatsen bli? Tesen var att med mer kunskap om byggsystemen skulle man göra anorlunda ingrepp än om man inte kunde något om husen. Jag hade jobbat med kurser om ombyggnader av miljonprogrammet tidigare och studenterna hade en tendens att göra radikala förslag; också de utgick från idén att det här var dåliga eller fula hus och nu skulle

man förändra allting. Men efter den första kursen med studier och modellbygge i skala, med kunskap om husen, gjorde de väldigt små, smarta ingrepp.

MS: Kan man säga att kunskap om byggsystemen går in på djupet av byggnaden, medan de mer populistiska förslagen syns direkt på ytan?

ES: Arkitekturämnet är tillräckligt komplext för att rymma även byggnadens kläder.

MS: Ja, men det måste vara ett skelett under?

ES: Jo, det var dit jag ville komma – till arkitekturens paleontologi; vi studerar skelettdelarna för att förstå hur huset kan utvecklas över tid. Vad vi vet är att samhället har förändrats mycket snabbare än husen. Jag trodde först att det var en brist i själva husen, men insåg att det är en brist i minnet. Byggnaderna är i många fall konstruerade för att förändras över tid, men det har vi glömt. Minnet är inte lika pålitligt som husen och det är därför som det behövs ett arkiv, för då kan man gå tillbaks och titta på hur det var.

Den här luckan i samlingarna skapar också en fantastisk möjlighet att möta nya målgrupper: Skanska har till exempel tre miljoner ritningar i ett arkiv som skulle förstöras, men personen som var ansvarig vågade inte göra det och han och jag kom i kontakt med varandra. Där finns ritningar över byggsystem, men hur tar man emot en sådan donation? Det är ingen enskild arkitekt, det är ett stort företag. Det uppstår en massa intressanta frågor. Men helt klart måste materialet bevaras, nu när man går in i den enorma renoveringsepoken eller snarare en förvaltningsepok.

MS: Vi lever idag också i en helt annan politisk verklighet, där boendet sällan kopplas till samhällsvisioner, utan till ekonomiska intressen. Vilken skillnad i förståelse av arkitektur finns mellan dina studenter, som fått den här påtagliga kunskapen om byggsystem och konstruktion, och övriga?

ES: Förståelsen av byggsystem och konstruktion finns med i många kurser. Skillnaden ligger i att studenterna oftast får den kunskapen genom att gestalta något nytt, inte genom att studera det som finns eller har funnits. Den typen av process är intressant; man studerar arkitekturhistoria för att kunna gestalta nya hus eller – vilket jag tror är det största behovet – för att omgestalta befintliga hus.

I en postkolonial värld har vi också en situation där miljonprogramsstadsdelar ofta har en socioekonomiskt svag sits och då får man hela maktproblema-

tiken som arkitekt. Då miljonprogrammet ritades blev det möjligt att erbjuda den politiska idén om att alla skulle kunna bo bättre och därmed skulle livskvaliteten öka, men även livslängd, arbetskapacitet och effektivitet i samhället. Men att rita om stadsdelarna idag är infekterat: vem gör man det bättre för? För byggbolaget – som kan tjäna mer pengar – eller förbättrar man för de boende?

I Arkitektur- och designcentrums samlingar, fredag den 15 november 2013

Forskarsalen präglas av en asketisk estetik med sina vita väggar och stora arbetsbord i rader. Fönsterraden mot vattnet och det kvadratiska fönstret mot trädgården ger en känsla av att man här är avskild från stadens liv. Här bör en koncentrerad tystnad råda, som liknar vördnad, en aktning som förstärks av de vita bomullsvantarna som krävs vid studier av innehållet i de stora ritningsmapparna. På Arkitektur- och designcentrum används titeln "forskare" som ett demokratiskt samlingsnamn för alla besökare som studerar samlingsmaterial, oavsett syftet med studierna. Det kan vara forskare, doktorander, författare, arkitekter, byggnadsvårdare, bostadsrättsföreningar och privatpersoner – alla som är intresserade. Inför det här samtalet med Erik har jag begärt fram material om Henriksdalsberget.

ES: Rent strikt föregår det här materialet miljonprogrammets intensiva byggperiod, som man brukar säga pågick mellan 1965 och 1974. Här står det "juni 65". Men det är det storskaliga, industriella bygandet vi ser, med långa, långa fasader, mycket horisontella linjer, repeterande strukturer, fönsterrader, perspektiv över indragna balkonglösningar...

MS: Här har man lämnat kvartersstaden och husen blir istället en del av landskapet.

ES: Ja, som stora rymdskepp i landskap, ett stadsrum i en helt annan skala. Man prövar de här stora landskapsrummen. I Nacka är det väldigt kuperad terräng som man tagit till vara på i Henriksdalsberget. Man har lagt bilvägen utanför och sedan lagt huskroppar i landskapet så att de bildar inre gårdsrum med gårdar och parker och det är inget som någonsin syns utifrån. På det viset liknar det Tensta; man kör förbi på E18 men ser aldrig de här fina gårdsrummen. Man tror att det bara är storskaligt.

MS: Men det är väldigt intimt inifrån. Här börjar man

skapa en ny typ av arkitektur där man separerar transporter och människor.

ES: Man ser tydligt att bröderna Ahlsén (Erik och Tore Ahlsén) är väl insatta i den internationella arkitekturdebatten om storskaliga byggnadsprojekt, drivna av Le Corbusier, Allison och Peter Smithson bland andra. Det syns tydligt att de prövar den arkitekturen. Men det här är bara en bråkdel av vad som byggdes.

MS: Två kända arkitekter som ger sig på storskaliga strukturer; då finns det i samlingarna!

ES: Ja, det är ju symptomatiskt att det är två välrenommerade, manliga arkitekter, som redan är kända för annat. Det är ju inte detta projekt de är ihågkomna för.

MS: Men här är det inte ett specifikt byggsystem?

ES: Jag träffade platschefen för Henriksdalsberget en gång och han beskrev hur man tog sig runt med en långt driven pre-fabricerad platsgjutningsteknik. Ofta menar man med platsgjutning att byggdelar av betong monteras ihop på plats, men här var det gjutformarna i stål som flyttades runt. Medan man byggde trimmades tekniken och i slutet av längan gick det sex gånger snabbare än i början.

MS: Tittade du och dina studenter på de här ritningarna och pratade om Henriksdal som ett slags förberedelse till miljonprogrammet?

ES: Eftersom det var det projektet och några fotografier som vi fick fram – trots att jag hade lämnat en lång lista på projekt som jag trodde kunde finnas – började vi också diskutera: varför finns det inget insamlat material från den här byggepoken?

MS: Vad tror du? Vi kan väl spekulera om orsakerna?

ES: Dels tror jag att det inte har upphöjts till "arkitektur", alltså betraktats som bevarandevärt eller förknippat med ett kulturvärde. Det kan röra sig om en stigmatisering; att man så snabbt kritiserade storskaliga flerbostadsområden gjorde att arkitekter kanske inte varit så benägna att lämna ifrån sig det materialet eftersom det inte ansågs fint och i värsta fall kunde svärta ner deras rykte. Sedan finns det en tredje orsak. Många av husen byggdes av HSB och andra stora byggföretag och organisationer och då blev det mer tekniska beskrivningar, diagram, produktionsflöden, byggelementstorlekar...

MS: ...och det ser inte riktigt lika fint ut som det material som av tradition finns i samlingarna.

ES: Nej, det material som är konstnärligt gestaltat, med skisser och ritningar med perspektiv, finns inte att tillgå.

MS: Mytologin om att det konstnärliga geniet – arkitekten – rört vid detta är borta...

ES: ...och det var ett kollektivt arbete som är svårt att upphöja till konstnärstatus.

MS: Framförallt är miljonprogrammet ett politiskt beslut, det är samhället som beställer.

ES: Men även därifrån, från beställarsidan, borde det finnas mängder av material att samla in, om upphandling och policy och om hur man forskade fram byggsystem. Det man borde lyfta fram är att arkitektur inte enbart är gestaltat. Arkitektur är också konstruerat.

MS: Det har också med Arkitekturmuseets historia att göra; det startades av Sveriges arkitekter, SAR 1962. I och med miljonprogrammet förlorar arkitekterna en del av sin makt och sin position. Frågan ställs då också på sin spets: Samlar museet på arkitekter eller på arkitektur?

ES: Den risken finns, att när samhället och yrket förändras tillräckligt mycket så försvinner grundtanken med samlandet.

MS: Eller snarare blir grundtanken väldigt tydlig när själva professionens roll förändras, för då ser man förändringen och då måste den diskuteras och ifrågasättas; om det inte var arkitektur vi samlade på, vad var det då?

Vi kan sammanställa orsakerna till bristen på bevarat material i fyra punkter: storskaliga strukturer som producerades med helt andra typer av handlingar än de traditionella ritningarna, maktförskjutning, samhällsbeställning och ryktet.

ES: Något som är sammankopplat med ryktet är också den enorma produktionsnedgång som inträffade efter oljekrisen 1973, vilket gjorde att kontor och företag gick i konkurs. Där tappade man mycket kunskap och material försvann.

MS: Då kommer vi in på en annan aspekt: vad får det för konsekvenser att materialet inte finns i samlingarna? Miljonprogrammen behöver idag renoveras

och byggas om. Utan material som visar intentionerna med byggnaderna, förlorar vi värdefull kunskap om att de består av flexibla system och andra viktiga underlag inför förändringsarbetet.

ES: Risken är att man då enbart går på det dåliga ryktet och inte på kunskap. Om detta rykte får styra bedömningen av miljön, kommer det att göras större och dyrare förändringar än nödvändigt.

Vi går ner i samlingsmagasinen som ligger i två källarplan under utbyggnaden av museet. Samlingarna består av drygt 3,5 miljoner objekt – ritningar, skisser, modeller, handlingar – främst från svenska arkitekter och från arkitekter verksamma i Sverige, med en märkbar överrepresentation av manliga arkitekter. Materialet förvaras i arkivvagnar, i rullar och i mappar. Rummen är tempererade beroende på materialets behov; i rummet där diabilerna förvaras ligger temperaturen långt under bekväm rumstemperatur. Vi öppnar en låda med fotografier av Sune Sundahl.

ES: De här fotografierna bekräftar att det fanns en stark estetisk dimension som fotografierna lyckades fånga.

MS: ...geometri och repetition...

ES: ...proportioner...

MS: ...det är fascinerande som form.

ES: Jag uppskattade de raka linjerna i Tensta. Det är det moderna projektet – folkhemmet – funktionalismen som stil. Då slår det igenom att det får vara de här raka linjerna. Det är inte en kristallkrona som hänger där – det är en belysningsarmatur. Den blir teknisk och funktionell och därmed till och med vacker.

MS: Det handlar också om att uppfostra det svenska folket till en godare, mer funktionell smak.

Vi har konstaterat att om man inte kan hitta dokumentation om intentionerna som fanns för miljonprogrammet, så får det konsekvenser för hur man bygger om, men kanske får det även konsekvenser för vad man räknar som arkitektur och värderar som kulturarv.

ES: Ju mindre material som finns, desto svårare att ge det ett värde. Det är lättare om det finns material att se ur olika perspektiv. Nu ska man försöka återupprätta värden ur fragment vilket blir lite torftigt.

MS: Jag hade en tredje fråga...

Erik viftar ivrigt med ett fotografi.

ES: Det här är ingen EU-lekplats. Det här är vår barndom, här fick man göra sig illa så mycket man ville. Här tog inte EU ansvar för barnen, här fick man ta ansvar för sig själv. Det var kedjor, bildäck och kreosot-impregnerade telefonstolpar. Förlåt, nu sjabblade jag bort vad du skulle säga...

MS: Den tredje frågan handlade om bostadsundersökningarna som gjordes innan miljonprogrammet. Man hade en idé om vem som skulle bo, hur den personen levde och skulle leva i de här lägenheterna. Man kan nästan se bostäderna som normerande strukturer; så här ska en svensk familj leva och bo. Miljonprogrammets lägenheter och kök planerades utifrån en rad bostadsundersökningar, mätningar och levnadsstudier, som lade grunden till boendets standardiseringar. De undersökningarna finns i museets samlingar. Men ganska snart förändrades samhället, genom inflyttning från hela världen. Men familjerna som flyttade in från början var kanske inte heller så homogena som de likartade lägenhetsplanerna ger sken av. Men vet vi hur man bor idag?

ES: Bilden var att man byggde för en svensk kärnfamilj som egentligen aldrig stämde med verkligheten. Det du är inne på är när bostaden blev arkitektur och där finns en linje genom svensk historia som får sitt genomslag under 1960- och 70-talet. Då byggde man en fjärdedel av bostadsbeståndet utifrån de här idealen. I dag är risken att vi får ett avbrott i den historiska beskrivningen om bostaden som arkitektur.

MS: Och bostaden blev en arbetsplats. Samma slags tids- och funktionsstudier av städning och i köken, som i industrin, genomfördes. Hemmet blev en samhällsfunktion.

ES: Bostaden blev en del av det industrialiserade samhället. För att öka produktionen behövdes både bättre medborgare och arbetare, som i sin tur behövde bättre miljöer att bo och arbeta i.

MS: Idag görs få bostadsundersökningar av den här typen och därför finns inte heller en samlad kunskap om hur vi bor och lever i dagens lägenheter. Det görs inga nya undersökningar om hur det lagas mat i de här köken eller hur familjer bor idag.

ES: ...eller vad har man för bostadsmönster och livssituation. Idag är matlagning en social aktivitet. Man kan gå till vardagsrummet också och diskutera TVns

och datorns roll, projektorn och soffan – man ser en mängd vanor som har förändrats.

Men där behövs många nya studier som kan driva en bostadsutveckling, som utgår ifrån de gamla stomarna. Man måste inte bygga nya hus.

MS: Du har också tillsammans med Matti Östling, fotograf på Arkitektur- och designcentrum, studerat hur människor använde och bodde i några av de lägenheter som du ritade om. Vad händer när man förändrar lägenhetsstrukturen och inte bara slår ihop lägenheter utan också öppnar upp mellan kök och vardagsrum?

ES: Jag ville dokumentera några av de lägenheter jag ritat om, men jag ville dokumentera dem med de boende så jag frågade om vi fick komma in i hemmen för att fotografera. Jag ställde många frågor för att förstå hur de boende använde sina bostäder och hur de trivdes. Det huvudsakliga intrycket var att de trivdes bra och att de såg bostaden som "sin lägenhet". De flesta ville bo kvar och uppskattade flera av bostadens ursprungliga intentioner, som att sovrummen ligger separerade från vardagsrummet, att fönstren är stora och att det är nära till centrum – till synes uppenbara kvaliteter, men det är inte alltid dessa man diskuterar. Det exempel jag oftast visar från våra dokumentationer är kvinnan som står mitt i funktionalismens höjdpunktskök. Det man inte ser på bilden är att hon har nio barn. När man har nio barn funkar inte ett kök som ritats för två till fyra medlemmar i ett standardhushåll. Skåpen och bänkytorna räcker inte till. Här öppnar sig en helt ny värld av studier som man borde göra idag: nya köksstudier och nya studier av levnadsmönster i dagens samhälle. Och det här är ju bara *ett* kök. Den bilden symboliserar för mig trögheten i det byggda jämfört med föränderligheten i samhället.

Läs mer:

Adler, Peter (2005) *Bygga industrialiserat*, Stockholm: Svensk byggtjänst

Björk, Cecilia, Kallstenius, Per, Reppen, Laila (1983) *Så byggdes husen 1880–1980: arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 100 år*, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning

Hall, Thomas red. (1999) *Rekordåren: en epok i svenskt bostadsbyggande*, Karlskrona: Boverket

Molina, Irene, (2007) "Intersektionella rumsligheter" i *Tidskrift för genusvetenskap* 2007:3, s. 6–21

Nylander, Ola och Braide Eriksson, Anna (2011) *Nya svenskar – så använder vi våra bostäder: en bostadsstudie i miljonprogramsområdet Backa Röd*, Göteborg, Stockholm: Svensk byggtjänst, 2011

Skarne, Arne (1987) *Med kran och krok*, Stockholm: Ohlsson & Skarne

Statens råd för byggnadsforskning (1975) *Monteringsbyggda flerfamiljshus: rapport från Moby-kommittén med förslag till forskningsprojekt*, Stockholm

Stenberg, Erik (2013) red. *Structural Systems of the Million Program Era*, KTH School of Architecture

Stenberg, Erik (2013) "Restructuring Swedish Modernist Housing" i *Nordic Journal of Architecture* No. 3, vol. 2

Vidén, Sonja & Reppen, Laila (2006) *Att underhålla bostadsdrömmen – kvaliteter och möjligheter i flerbostadshus från 1961–1975*. Stockholm: Formas

Östergren, Nils (1992) *Byggarna och maskinerna: Folke Marmstål berättar för Nils Nordberg*, Stockholm: Byggförlag

Tensta 1990. Foto: Sune Sundahl.

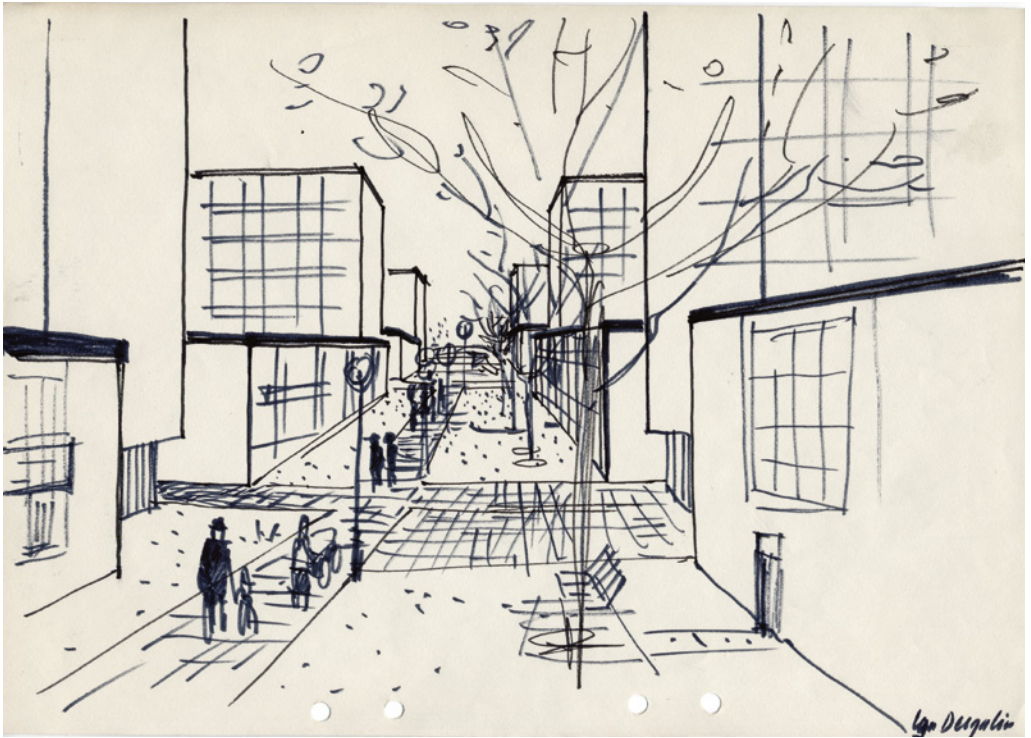

Genomgående matargata med avskild körbana

Tensta. Foto: Sveriges arkitekturmuseum.

Tensta centrum. Skiss: Igor Dergalin.

Tensta 1970. Foto: Gunnar Wåhlén.

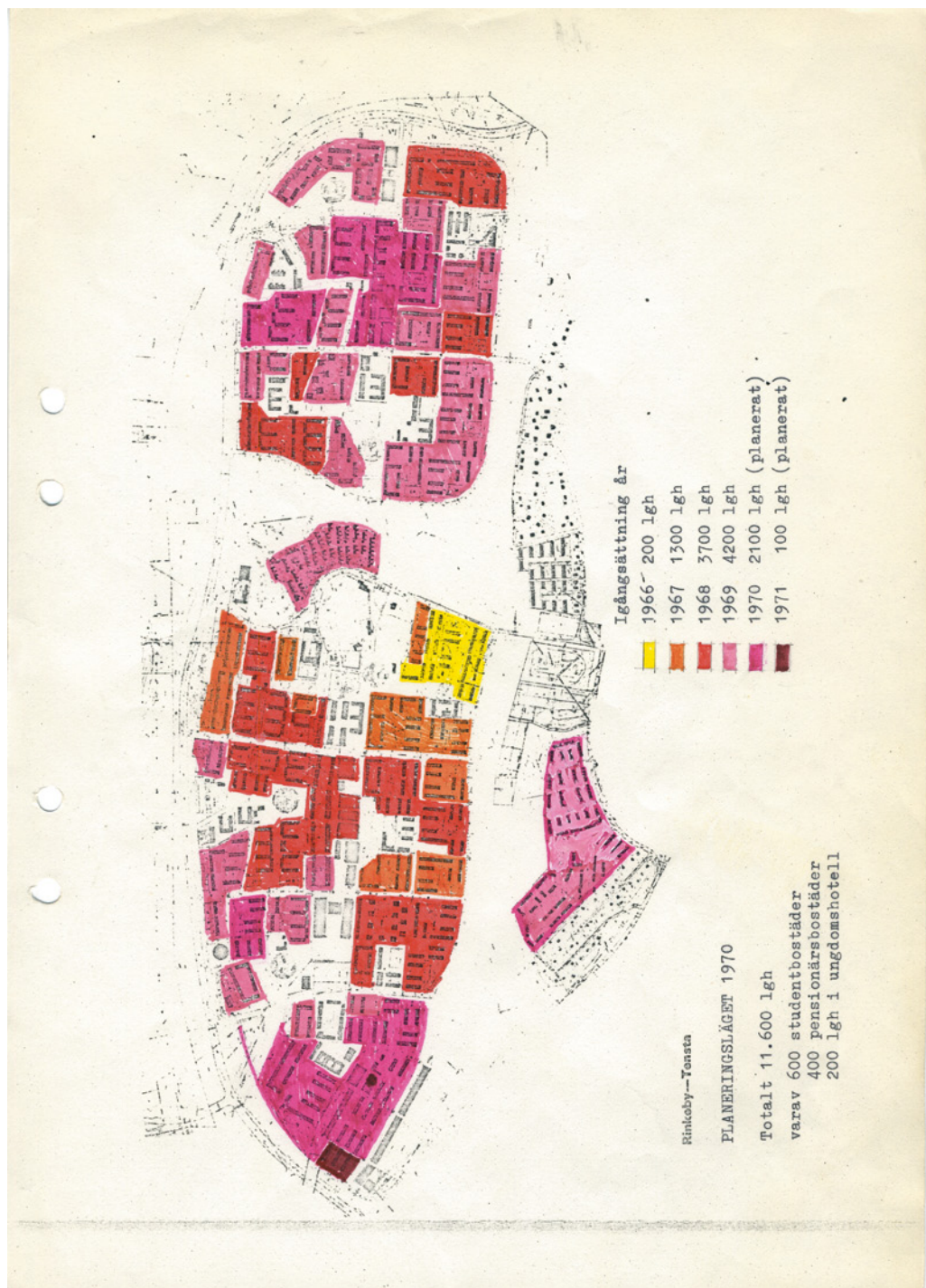

Modell av låghusbebyggelse väster om Spånga kyrka.

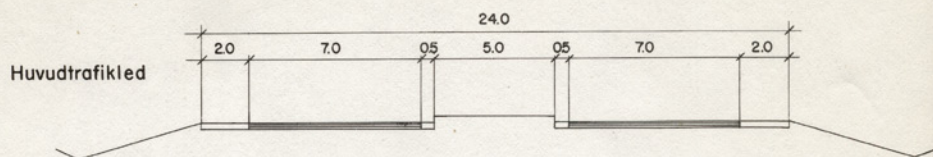
Tensta 1970. Foto: Jan Gustavsson.

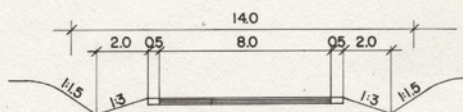

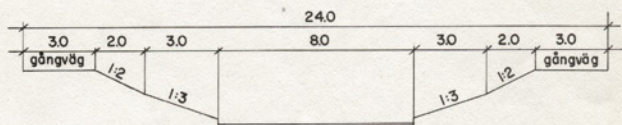
Normalsektioner för olika gatutyper

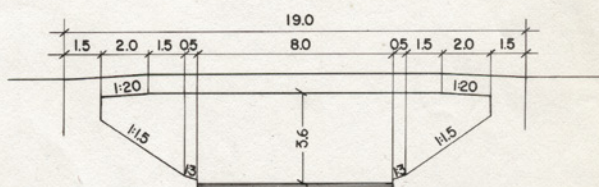
Matargator
friliggande inom
grönområde

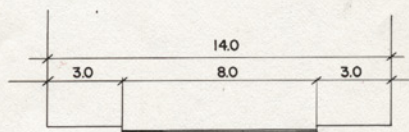
i anslutning till
bebyggelse

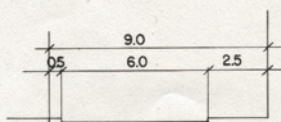
vid gångviadukt

Gata i centrum-
område

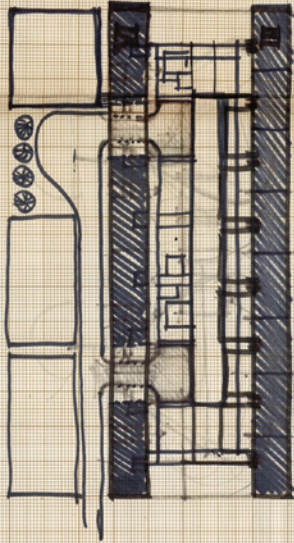

Bostadsgata

SKALA 1:200

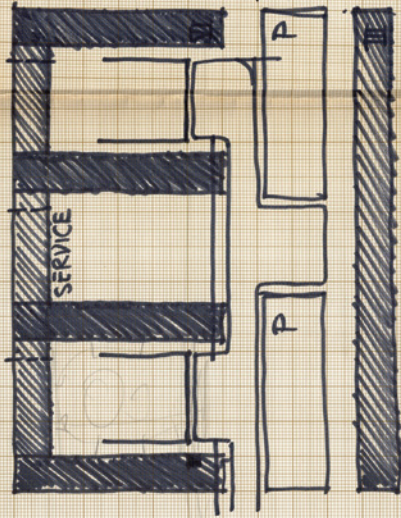

Gata - Entré 50m
 Framkörning på tomtmark - entré' 30m
 (där alla får köra)

max avst.
 oft. 20m
 oft. 10m

Framkörning på gatmark - entré' 50m
 Ingen körning på tomtmark

.....avstånd vattparkering - Bostadsentré' 100m

.....avstånd korttidsparkering - bostadsentré' 60m

50% avbilar enligt normen 1,2 bil / 100 m² öfyt
 på däck eller ännu, resten på mark
 med möjlighet att bygga däck.

Reglar för höga rest läga hus

130m

Modeller av hus i Ohlsson och Skarne prefabricerade byggsystemet S66 i Orminge, Nacka. Av studenterna Mattias Svensson, Ann-Louise Bergkamp, Malin Willander och Fredrik Evensen i kursen *Reconstruction of the Million Program Era*, KTH Arkitekturskolan ht 2012 åk 4 och 5.

reg.nr. 74 8176	45-vrår M+H+	Lägenhetstyp: 58.10m ²			
adress Margretelundsvägen 16, b.v. Av. Borrmjölet nr. 1		ritn. nr. årshyra 696:- (fam. bidr. 696)			
plan- beteckn.	öl- der	yrke	inkomst	anm.	giftermål
M.	34	Grovarbetare	2.760		1929
H.	32				inflyttning
S1	12				1942
S2	11				
S3	9				
S4	4				
S5	2				möbelanskaffning
					Möbler inköpta begagnade t. gift.målet. Smärre nyanskaffn. senare, t. ex barnsängar.

interiörfotografier nr.

uppgifter från besök i lägenheten den 19.3/43 sign.

Sömn o.
vila

M. och H. ligga i matvrån i utdragssoffa m. tröbotten. "Har nog tänkt skaffa en ottoman flera gånger, så vi kunde ligga bättre, men det blir just aldrig några pengar över" säger frun. Av pojkarna ligga de två äldsta i dubbelottoman (sängkläderna i undersängen på dagen + kuddar t. föräldrarnas soffa) i det mindre sovrummet, medan de tre yngsta ligga i det stora sovrummet de två minsta i utdragbara barnsängar, den äldre i buldanvåspänd, ihopfällbar trä-säng. (står bäddad på dagen) Frun nöjd med sovplatsernas anordning "när pojkarna lagt sig får de vara ifred. Skönt slippa bädda i vardagsrummet"

Måltider

M. går hemifrån mycket tidigt på morgonen, frun gör iordning matlåda åt honom. Skolpojckarna äter lunch i skolan. Middagen gemensam måltid, intages alltid i matvrån i vardagslag. Har man någon gång främmande och ibland äv. på söndagarna dukas i stora rummet.

Arbete

Enl. fruns uppfattning finns tillräckligt god möjlighet till ostörd läxläsning. I allmänhet sitter bägge pojkarna på ottomanen i sitt rum och pluggar (något bord finnes ej i detta rum) vid skrivarbete begagnas bordet i andra sovrummet. Symmaskin i regel placerad i lilla rummet, på kvällarna får den dock flyttas till matvrån. Frun syr alla kläder till de minsta pojkarna. Köket ganska bra ur arbetsynpunkt, frun önskar dock mycket hellre ett riltigt stort kök, i st. f. kök-matvrån. Stort problem med barnen när frun har stortvätt. Vid dessa tillfällen brukar dock en svägerska till henne komma ut o. se till dem. Stadsbesök får ske på e.m. då de stora pojkarna kommit hem fr. skolan o. kan se efter småsyskonen. F. övr. har frun inte mycken hjälp i hushållet varken av dem el. M. "Jaa-om lag ber dom nå'n gång fånet"

skolan o.kan se efter smasyskonen.F.övr.har frun inte mycken hjälp i hushållet varken av dem el.M."Jaa-om jag ber dom nå'n gång förstf eller om jag skulle vara sjuk"

Barn
Familjen endast bott några mån.på platsen,de små barnen ännu inte hunnit aklimatisera sig,helt enkelt inte velat gå ut för de inte känner några andra barn.Blivit bättre dock den sista tiden,frun glad att vara av med dem en stund.På e.m.får någon av de stora bröderna en och en i tur o.ordning hålla ett öga på dem.Dessa naturligtvis utomhus hela dagen till löggdags.De små får ta'in kamrater"men nog blir man nervös ibland,när dom börjar surra allihop omkring en". Skolpojckarna få böcker o.även kläder i täml.stor utsträckning gratis i skolan,mycket underlättande f.hemmet ekonomi.Slitter förstfäs oerhört,ett par nya byxor från i julas redan trasiga o.läppade.

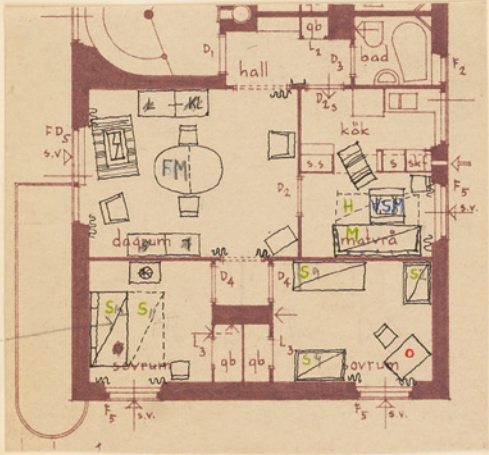
Förvaring
Köksutrymmen tillräckliga.Garderobad:o otillräckligt,frun förvänar sig att antalet garderober inte ökar från 2-till 3-rummare.Skulle behöva en särskild garderob för M:s arbetskläder.Föredrar en mindre för varje framför en klädskammare.Inbyggt linneskåp "naturligtvis varit bra att ha"Ägge skåpen i vard.rummet nästan helt fyllda med underkläder,lagningsarbete,sysaker o.dyl.Endast perslin i ena hälften av buffén.Källarutrymmet f.cyklar o.d.tillräckligt.

Rekreat. umgänge
Främmande någon gång"nå'n bekant som kommer på kvällen o.sitter en stund"F.övr.känner man inte så många härute ännu,frun känner sig lite isolerad.Bio är ett mycket sällan förekommande nöje,man är i allmänhet så trött när arbetet är slut för dagen,att man helst går o.ligger sig.M.snickrar gärna på lediga stunder få tillfällena dock hä till,frun inte så förtjust att han"täljer"inomhus. Annat utrymme finns i vard.rumsmöbel av mell.brun betsad ek,typ börj,av 20-talet med små utskurna rosetter på skåpdörrar o.stolarryggar.Skinnsitsar på stolarna.De ägge sovrummen ytterst enkelt möblerade,inte en sak utöver det nödvändigaste.Vard.rummet oönskat mörkt tack vare mörkgröna,breda gäddiner.övr.textilier av enkel,tarvlig sort,interiören ger dock ändå i all sin enkelhet ett positivt intryck av renhet o.snygghet.

Möbeltyp, övr.inredningsföremål.
Ständiga bekymmer fick denna husmor dras med:M:s ofta långvariga arbetslöshet,problemen att i bästa fall-då han hade arbetsklara alltför på 93 kr.i veckan.Strävsamt o.arbetsamt varennda dag,aldrig hjälp av något slag.

Allmänt omdöme

möbleringsplan skala 1:100

möbelförteckning

pall	1	bord	2
stol	5	matbord	1
barntol		biblioteksbord	1
karmstol	2	skrivbord	
fåtölj		fällbord	1
gungstol		låg bord	1
soffa (trå-)	1	radiobord	
bäddsoffa		barbord	
dubbelloftoman	1	sängbord	
dúchotel		rullbord	
säng		sybord	
barnsäng	2	blombord	
fällsäng	1	toalettbord	
bäddfåtölj		konsolbord	
byrå		radio	1
sekretärbyrå		piano	
sekretär		symaskin	1
chiffoné		golvr	
skåp	1	våggur	
sideboard	1	golviampa	
bokhylla		lambord	
vågghylla		pedestal	
vågsskåp		spegel	1
härnskåp		spegelhylla	
hurts			
kista			
rum	mått C x A	kv. yta	
vard.rum	4.75x3.80	18.05m ²	
sovrum	3.80x2.75	9.90m ²	
sovrum	2.80x2.75	7.70m ²	
matvrå	2.95x1.85	5.65m ²	
kök		c:a 5.00m ²	
kapprum(hall)		" 3.36m ²	
badrum		" 2.80m ²	
garderob		" 0.78m ²	
"		" 0.30m ²	

210
475
380
1000
380 0
1425
1485 00

Ombyggd lägenhet i Tensta, 2012. Foto: Matti Östling.